

<https://dx.doi.org/10.16926/gea.2024.01.02.18>

dr hab. Tomasz BARANKIEWICZ, prof. KUL

<https://orcid.org/0000-0002-2454-1456>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: tobar@kul.pl

Etapy przemian systemowych w Polsce i Czechach oraz ich wpływ na życie społeczne – okres przełomu, teraźniejszość i przyszłość

Streszczenie

Autor przedstawia proces przemian systemowych w Polsce i Czechach z perspektywy zmian lokalnych i globalnych, które w sposób istotny warunkowały przemiany ustrojowe w obu krajach. Wyróżniono trzy etapy tego rodzaju przemian systemowych: czas przełomu politycznego, tworzenie „społeczeństwa otwartego”; okres młodej demokracji i pojawienie się „społeczeństwa ryzyka i niepewności” na wzór innych zachodnich społeczeństw demokratycznych; poszukiwanie nowych form roli państwa w odkryciu fenomenu „zaufania i wiarygodności” instytucjonalnej. Ponadto autor zauważa na koniec, iż silny do tej pory proces globalizacji, jako intensyfikacja stosunków społecznych o zasięgu światowym, który łączy różne lokalności (państwa), obecnie traci na znaczeniu, pojawiają się nowe podziały kulturowe i procesy lokalizacyjne, zmierzające do ograniczenia lub nawet odwrócenia globalizacji.

Słowa kluczowe: przemiany ustrojowe, przemiany systemowe, zaufanie, wiarygodność.

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego opracowania są przemiany systemowe w Polsce i Czechach zapoczątkowane przełomem politycznym 1989 r. Zasadniczo tekst kierowany jest do zbioru o problematyce konstytucyjnej, odnoszącej się do reform ustrojowych obu państw. Niemniej autor uznał, z punktu widzenia teorii i filozofii prawa, iż warto pokusić się o ukazanie szerszej perspektywy tego rodzaju przemian, tj. przemian systemowych, których transformacja ustrojowa była częścią składową. Trudno bowiem pominąć fakt, iż zmianom ustrojowym

towarzyszyły dynamiczne zmiany o charakterze globalnym: 1) odrodzenie się na świecie i w Europie liberalizmu gospodarczego, 2) krytyka tradycyjnej roli państwa, 3) uznanie szczególnej roli tzw. „społeczeństwa otwartego” (demokratycznego), 4) uznanie roli i pozycji praw człowieka w systemach prawa krajowego, 5) zmiany intelektualno-kulturowe w postaci pojawienia się nastawienia postmodernistycznego. To tylko niektóre czynniki o charakterze globalnym, które należy uwzględnić mówiąc o transformacji ustrojowej obu państw. Nie pozostają one bowiem bez echa w Konstytucjach obu państw, jak również w sferze przemian gospodarczych, politycznych, społecznych i intelektualno-kulturowych.

Autor stawia tezę, iż przemiany systemowe, które oddziaływały na transformację ustrojową i sferę życia społecznego, opisać można w trzech etapach: 1) dekady pierwszej, którą określam jako wysiłek budowania „społeczeństwa otwartego”; 2) dekady drugiej, w której po wprowadzeniu zmian ustrojowych pojawia się nowa sytuacja obywateli, poszukujących własnego rozwoju w tzw. „społeczeństwie ryzyka i niepewności”; 3) okresu trzeciego, otwartego obecnie na przyszłość, w którym rozwijać należy perspektywę „zaufania i wiarygodności” w relacjach państwa i obywateli.

1. Przemiany systemowe w Polsce i Czechach – ku „społeczeństwu otwartemu”

W Polsce negocjacje „okrągłego stołu” prowadzone od 6 lutego do 5 kwietnia 1989 r. przez przedstawicieli władz Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i demokratycznej opozycji, zaś w Czechosłowacji wydarzenia „aksamitnej rewolucji” z listopada 1989 r. stanowią bez wątpienia punkty zwrotne i początek przemian ustrojowych obu państw. Warto przypomnieć, że Czesi oraz Słowacy lubili wtedy powtarzać, iż Polska na obalenie komunizmu, licząc od początku lat 80., potrzebowała 10 lat, zaś Czechosłowacja tylko 10 dni. Jednak, jak podkreśla się w literaturze przedmiotu w stosunku do procesu przemian w Polsce, na Węgrzech i w NRD, Czechosłowacja była w tamtym okresie nieco spóźniona¹. Dodać również trzeba, że w Czechosłowacji – mimo z jednej strony wysokiego poziomu akceptacji społecznej dokonywanych przemian – uruchomiony został proces, który poddał w wątpliwość istnienie wspólnego państwa, tj. Czech i Słowacji. Chodzi o kontrowersje odnoszące się do przyjęcia przez parlament oficjalnej nazwy państwa „Czechosłowacja”².

¹ M. Bankowicz, *Dekada niełatwej wolności: przemiany polityczne w Czechach i na Słowacji w latach 1989–1999*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, nr 1, s. 1; zob. też szerzej J.F.N. Bradley, *Czechoslovakia’s Velvet Revolution. A Political Analysis*, New York 1992.

² Pierwszym sygnałem o rozdziale obu państw była tzw. „wojna o myślunik” w 1990 r. Chodzi o kontrowersje odnoszące się do przyjęcia przez parlament oficjalnej nazwy państwa „Czechosłowacja”. Czesi proponowali nazwę „Republika Czechosłowacka”, Słowacy zaś nazwę „Fe-

Niemiecki socjolog R. Dahrendorf, opisując zmiany w Europie Środkowo-Wschodniej lat 90. XX w., użył tzw. metafory trzech zegarów. Zdaniem Dahrendorfa, najszybciej biegnie zegar przemian ustrojowo-prawnych. Zmiany opierające się na regulacjach prawnych wprowadzać można szybko. Stosunkowo wolniej biegnie zegar przemian ekonomicznych i społecznych. Zmiany gospodarcze, tym bardziej, jeśli są to zmiany radykalne, zakładają wprowadzenie nowych instytucji realizujących zmiany w prawie, a także wymagają wielu lat uczenia się nowych mechanizmów obrotu gospodarczego. Najwolniej jednak biegnie zegar kształtowania się ludzkich postaw w społeczeństwie obywatelskim³. Przywołaną metaforę odnieść można do wskazanej wyżej relacji między przemianami ustrojowymi i systemowymi Polski i Czech.

Przyjąć można, iż zmiany ustrojowe, które dokonały się w Polsce i Czechach, mają charakter pewnego punktu wyjścia. Zostały przede wszystkim wystawione w konstytucjach obu państw. Konstytucja Republiki Czeskiej została uchwalona przez Czeską Radę Narodową 16 grudnia 1992 r., w okresie trwania Czechosłowacji – jako federacji dwóch narodów. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej została uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe 2 kwietnia 1997 r. i była dwukrotnie nowelizowana (2006, 2009)⁴. Niemniej proponuję, aby przywołane wyżej przemiany o charakterze prawno-ustrojowym interpretować w kontekście szerszego projektu zmian systemowych, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych.

W pierwszym wymienionym przypadku chodzić będzie o procesy zmian systemowych w Polsce i Czechach, zaś w drugim należy brać pod uwagę bez wątpienia dynamiczne wtedy procesy zewnętrzne zachodzące w Europie i na świecie, takie jak: promowanie gospodarki rynkowej, wolnego handlu, przedsiębiorczości, podkreślanie roli inwestycji zagranicznych, nowe spojrzenie na rolę i pozycję państwa, a ściślej: ograniczenie jego roli w stosunku do wolno-rynkowego sektora prywatnego. Ponadto wśród ogólnych, ale silnych czynników zewnętrznych należy brać również pod uwagę zmiany kulturowe określane powszechnie jako „ponowoczesność” (J.F. Lyotard) lub okres „późnej nowoczesności” (A. Giddens, U. Beck), które sprzyjały promowaniu demokracji, wolności, równości i krytycznego pluralizmu⁵. Przy czym podkreślić trzeba, iż w Polsce i Czechach wpływy tego rodzaju, tj. zmian kulturowych, nie są jednolite i wymiar ten wymagałyby

deracja Czech i Słowacji”. Nowa wspólna nazwa miała być wyrazem równego statusu obu republik i narodów. Ostatecznie ustalono podwójną nazwę, co było czymś niespotykanym na skalę światową. W języku czeskim obowiązywała nazwa „Czechosłowacka Republika Federacyjna”, zaś w języku słowackim nazwa z myślą o „Czecho-Słowacka Republika Federacyjna”; zob. szerzej: M. Bankowicz, op. cit., s. 25–27.

³ R. Dahrendorf, *Life Chance. Approaches to Social and Political Theory*, Chicago, 1990, s. 10–11.

⁴ Ustawa České Republiky ze dne 16 prosince 1992 r. (Sbírka zákonů České Republiky, č 1/1993); Konstytucja Rzeczypospolitej z 2 kwietnia 1997 r. (t.j. Dz. U. z 2009 r., nr 114, poz. 946).

⁵ Zob. M. Błachut (red.), *Z zagadnień teorii i filozofii prawa. Ponowoczesność*, Wrocław 2007; Zob. też J. Stelmach (red.), *Filozofia prawa wobec globalizmu*, Kraków 2003.

osobnego, szczegółowego – np. socjologicznego – zbadania, w jakim stopniu nasze społeczeństwa stały się ponowoczesne.

Biorąc pod uwagę wskazane wyżej uwarunkowania, sugeruję, aby pierwszy etap niełatwych przemian w Polsce i Czechach ująć w formule początków budowania tzw. „społeczeństwa otwartego”. Wydaje się, iż zestawienie alternatywnych kategorii: „społeczeństwo zamknięte” (autorytarne, totalitarne) oraz „społeczeństwo otwarte” (demokratyczne, obywatelskie) najlepiej oddaje najbardziej ogólny charakter zmian systemowych państw tzw. bloku wschodniego. Co więcej, można powiedzieć, że właśnie ten paradygmat myślenia, przejścia do społeczeństwa zamkniętego (totalitarnego) do otwartego (demokratycznego), stanowi zasadniczy czynnik podjętych zmian ustrojowych, wysłowionych następnie w konstytucjach obu państw.

Kategoria społeczeństwa otwartego trafiła do intelektualnego obiegu myśli zachodniej poprzez dzieło K.R. Poppera pt. *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie* (1945), w którym autor tworzy podstawy tzw. krytycznego pluralizmu życia społeczno-politycznego w państwie, tj. społeczeństwa opartego na swobodnej i krytycznej wymianie myśli, co stanowi podstawowe założenie i zarazem sposób istnienia zabezpieczający społeczeństwo i państwo przed autorytaryzmem i totalitaryzmem⁶.

K.R. Popper, zaproszony po II wojnie światowej do współpracy w The London School of Economics przez F. Hayeka, dał odradzającej się – za przyczyną tego drugiego – myśli liberalizmu politycznego i gospodarczego silne podstawy epistemologiczne i metodologiczne. Zaproponowany krytyczny pluralizm odzwierciedlał bowiem na gruncie myśli liberalnej jego stanowisko krytycznego racjonalizmu w filozofii nauki. Według Poppera, filozofia klasyczna, wywodząca się od Platona i Arystotelesa, budowała koncepcję ludzkiego poznania opartą na sądach apodyktycznych. Podobne stanowisko w filozofii nauki budowali Kartezjusz i Kant. Tymczasem, jak argumentuje Popper, wiedza ma charakter jedynie hipotetyczny, opiera się na procesie stałego przybliżania się do prawdy poprzez obalanie jednych twierdzeń i ustalanie nowych. Podobnie, zakłada Popper, jest w życiu grupy społecznej zorganizowanej w państwo. W tzw. społeczeństwie otwartym życie zbiorowe obywateli opiera się nie na władcym narzucaniu rozwiązań „idealnych”, lecz stanowi domenę stałej, krytycznej wymiany myśli i doskonalenia instytucji społecznych oraz publicznych⁷. To ważna uwaga, gdyż obecnie spory polityczne i społeczne, szczególnie w Polsce, przybierają raczej charakter polaryzujący i emocjonalny, co nie prowadzi do wzmacniania więzi społecznych i budowania doskonalszych instytucji, lecz do podziałów społecznych.

⁶ K.R. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, London 1945 (*Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, tłum. H. Krahełska, J. Witold, Warszawa 1993). Według *The Modern Library Board* książka Poppera zaliczona została do 100 najlepszych książek XX w.

⁷ Zob. szerzej na ten temat: K.R. Popper, *Społeczeństwo otwarte...*, t. 2.

Podsumowując, należy mocno podkreślić, że społeczeństwo otwarte, przeciwstawione społeczeństwu zamkniętemu, stanowiło w przemianach Polski i Czech podstawowy czynnik systemowy, który wyznaczył zasadniczy kierunek transformacji ustrojowych, nastawionych na: ochronę praw jednostki, wolność słowa, wolność zgromadzeń, pluralizm i partycypację obywateli w sprawowaniu władzy poprzez debaty i wolne wybory. Tak rozumiane społeczeństwo jest zarazem otwarte na stałe modyfikacje. Ojcowie liberalizmu gospodarczego i politycznego, jak: F. von Hayek, K.R. Popper, I. Berlin, a także wpływowi w tym okresie politycy (M. Thatcher i R. Reagan), żywili przekonanie, że tzw. społeczeństwo otwarte i liberalizm gospodarczy dostarczą nowych i użytecznych instrumentów zarządzania i polityki publicznej. Dodajmy również, że w USA program reformy zarządzania publicznego został oficjalnie ogłoszony przez prezydenta B. Clintona w 1993 r.

2. Społeczeństwo „ryzyka i niepewności”

Przyjęliśmy, iż jedną z interesujących prób opisu doby przełomu zmian systemowych w Polsce i Czechach po 1989 r. jest kategoria „społeczeństwa otwartego”, które łączy w sobie ideę demokratyzacji życia społecznego oraz promowanie gospodarki rynkowej. W okresie państwa socjalistycznego, autorytarnej władzy, naruszania wolności i praw jednostki w życiu społecznym, myśl opozycji demokratycznej, kierująca się ku społeczeństwu innemu niż tzw. „społeczeństwo zamknięte”, była rzeczą zrozumiałą i szeroko społecznie podzielaną. Niemniej jednak, z punktu widzenia historii najnowszej, zauważyć można, iż tzw. „społeczeństwo otwarte” również niesie ze sobą pytania o konsekwencje tego rodzaju metody życia zbiorowego⁸. W życiu społecznym, w którym jedną z podstawowych wartości jest wolność jednostki i stałość zmian, młode demokracje Polski i Czech stanęły zarazem przed szerszym niż dawniej obszarem możliwych wyborów indywidualnych i zbiorowych.

Rozwój w społeczeństwie otwartym nie ma już charakteru linearnego, lecz przyjęta stałość zmian staje się warunkiem możliwości wielu różnych kierunków rozwoju. Co więcej, wobec wolności działań jednostek władza publiczna nie mając pełnej informacji potrzebnej do dokonywania odpowiednich decyzji, traci możliwość skutecznego zarządzania całością. Pojawia się swoista dysfunkcjonalność w zarządzaniu państwem, które ze swojej natury powinno reagować na różnego rodzaju zagrożenia wewnętrzne i zewnętrzne⁹.

Drugą ogólną kategorią, którą proponuję jako sposób opisu dalszych etapów zmian systemowych Polski i Czech, jest tzw. „społeczeństwo ryzyka i niepewno-

⁸ Zob. szeroko na ten temat: M.J. Chodakiewicz, J. Radziwiłowski, D. Tołczyk (eds), *Poland's Transformation. A Work in Progress*, Routledge 2017.

⁹ Por. J. Hausner, *Zarządzanie publiczne*, Warszawa 2008, s. 18, 59–61.

ści”. Tego rodzaju kategorię do intelektualnego obiegu myśli zachodniej wprowadził niemiecki socjolog U. Beck w dziele *Risikogesellschaft – Auf dem Weg in eine andere Moderne* (1986), upowszechniając tym samym kategorię ryzyka w analizie rozwiniętych, demokratycznych społeczeństw zachodnich – w jego wielu płaszczyznach¹⁰. Polska i Czechy poprzez dokonane w pierwszym etapie przemiany ustrojowe wpisują się jednocześnie w zachodni paradygmat wolności, życia społecznego, politycznego i gospodarczego, stając się zarazem społeczeństwem o tego rodzaju kondycji, którą U. Beck określa jako *risikogesellschaft*. Warto dodać też, że U. Beck w *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften* (1994, 2020), które jest opracowaniem zbiorowym autorów podzielających jego pogląd, powtórzył i rozwinął w rozdziale pierwszym swoje pierwotne tezy, przedstawiając różne formy wolności jednostki i powiązane z tym różne formy ryzyka indywidualnego i społecznego rozwiniętych demokracji zachodnich¹¹.

Według U. Becka, Niemcy są społeczeństwem ryzyka i niepewności. Natomiast w przedmowie do polskiego wydania *Společnostvo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności* (2002) U. Beck stawia pytania: czy Polska jest społeczeństwem ryzyka oraz jakie ryzyka i szanse odnoszą się do społeczeństwa polskiego¹². Książka U. Becka z odpowiednią przedmową przetłumaczona została również na język czeski i trafiła z podobnymi pytaniami do intelektualnego obiegu myśli politycznej i socjologicznej tego kraju¹³.

Należy jednak wyjaśnić, że ryzyko i niepewność nie mają, według U. Becka, charakteru negatywnego i nie podważa on podstawowej idei społeczeństwa otwartego oraz jego rozwoju. Z jednej strony bowiem mówić możemy o niepewności, nieprzewidywalności, ryzyku życia jednostek w złożonym, dynamicznym społeczeństwie otwartym, zaś z drugiej uwypuklić należy pozytywny moment przejścia od „autorytarnego” do „otwartego” kształtu życia społeczeństw zachodnich, do których dołączyły poprzez przemiany ustrojowe kraje Europy Środkowo-Wschodniej. W tym kontekście podkreślić również trzeba, że wielość możliwości daje szansę własnego i elastycznego rozwoju tak indywidualnego, jak i wspólnotowego. U. Beck podkreśla istnienie pozytywnego, złożonego porządku społecznego, w którym znaczącą rolę ogrywa współpraca, stała kontrola i zarządzanie ryzykiem przez wiele podmiotów. Władze publiczne, ale także organizacje, przedsiębiorcy i każdy indywidualnie, podejmując decyzję powinien brać

¹⁰ Zob. U. Beck, *Společnostvo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2002, s. 30–31; Zob. też: A. Giddens, *Socjologia*, Warszawa 2008, s. 87–91.

¹¹ U. Beck, E. Beck-Gernsheim (eds), *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*, Suhrkamp Verlag 1994.

¹² Ibidem, s. 10.

¹³ U. Beck, *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*, tłum. O. Vochoč, Praha 2004 (2011, 2018); zob. <https://docplayer.cz/348593-Ulrich-beck-rizikova-spolecnost.html> [dostęp: 27.09.2023].

pod uwagę cel i skuteczność działania, ale także stałą kalkulację, ze względu na różne obszary i stopnie ryzyka.

W takim społeczeństwie ważną rolę odgrywać będzie zarządzanie ryzykiem przez władze publiczne. Władze te, wykonując powierzone im zadania publiczne, wobec wielu różnych opinii będą musiały brać pod uwagę nie jeden „idealny” projekt, lecz prowadzić kalkulację różnych projektów i strategii (A, B, C), ze względu na określone ryzyka: zdrowotne, ekonomiczne, ekologiczne, demograficzne. W tej nowej metodzie zarządzania publicznego czymś podstawowym staje się stałe monitorowanie działań społecznych, gromadzenie informacji, ale także ochrona wolności słowa, opinie ekspertów czy prowadzenie badań naukowych ukierunkowanych na tzw. innowacje. Chodzi o stałą kalkulację korzyści i ryzyka oraz kierowanie się różnymi możliwymi planami zachowania bezpieczeństwa¹⁴.

W kontekście porównawczym Polski i Czech zauważyć można, iż oba kraje stały się społeczeństwami ryzyka i niepewności, podobnie jak wcześniej inne rozwinięte demokracje Europy Zachodniej. Wymieńmy tylko, ze względu na ograniczone ramy opracowania, niektóre obszary ryzyka.

Przede wszystkim, w obu krajach wprowadzenie systemu wolnorynkowego i proces transformacji gospodarczej nie było bezproblemowe. W związku z likwidacją nieefektywnych przedsiębiorstw centralnie sterowanej gospodarki szybko pojawił się w obu państwach problem bezrobocia, nastąpił spadek standardu życia, stało się to również przyczyną dynamicznej emigracji zarobkowej. Oba kraje zmagaly się z wysoką inflacją, która negatywnie wpłynęła na stabilność ekonomiczną obywateli. Stabilizacja w tym procesie trwała, aż do momentu zintegrowania się z rynkiem europejskim i globalnym. Z pracą w systemie wolnego rynku powiązane jest również tzw. ryzyko wykształcenia, polegające na braku mocnego związku zatrudnienia zgodnego z przygotowaniem edukacyjno-zawodowym¹⁵.

Nową sytuacją w państwach Europy Środkowo-Wschodniej stała się również niepewność władzy politycznej, ze względu na jej kadencyjność. Ponadto cykle wyborcze mogą wprowadzać dodatkową niestabilność w zarządzaniu sferą publiczną. Pojawia się tu problem dziedzin związanych z długofalową polityką państwa, która – ze względu na kadencyjność władzy – zastępowana bywa krótkoterminowymi zadaniami lub jedynie bieżącymi problemami, tzw. „gaszeniem pożarów”¹⁶. Politycy, zwłaszcza w okresie przedwyborczym, starają się zdobyć po-

¹⁴ Zob. szerzej na ten temat: D. Wróblewski (red.), *Zarządzanie ryzykiem – przegląd wybranych metodyk*, Józefów 2015.

¹⁵ I. Šujan, M. Šujanova, *The Macroeconomic Situation in the Czech Republic*, [in:] J. Svejnár (eds), *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*, Pittsburgh 1995, s. 119–145; Zob. również szeroko na ten temat: A. Cerami, P. Vanhuysse (eds), *Post-Comunist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformation in Central and Eastern Europe*, Palgrave Macmillan 2009.

¹⁶ Szerzej na temat współczesnej polskiej sytuacji politycznej zob. A. Dudek, *Historia Polski 1989–2012*, Kraków 2013. Autor podejmuje próbę przedstawienia polskiej sytuacji politycznej. Opisuje działania kolejnych rządów, a także okoliczności kadencji prezydentury: L. Wałęsy, A. Kwaśniew-

parcie społeczne, zaś konieczność reagowania na realne ryzyka może prowadzić do decyzji niepopularnych i utraty władzy.

Ważnym obszarem ryzyka jest obszar ochrony zdrowia. I nie chodzi tu jedynie o ryzyko naturalnej utraty zdrowia, ale ryzyko wytworzone przez człowieka w społeczeństwie nowoczesnym poprzez eksperymenty genetyczne i nowe technologie medyczne. Ponadto globalna wymiana towarów i dynamiczne przemieszczanie się mogą prowadzić do szybkiego rozprzestrzeniania się chorób na dużą skalę. Przykładem jest chociażby w ostatnim czasie pandemia związana z rozprzestrzenianiem się wirusa COVID-19. Wobec takich zagrożeń państwa współczesne muszą tworzyć odpowiednie systemy zdrowia publicznego. Znaczącą rolę wśród różnych obszarów ryzyka odgrywa także, mocno podkreślana w ostatnim czasie, ochrona środowiska naturalnego. Społeczeństwa nastawione na stały, dynamiczny rozwój i interes ekonomiczny powodują degradację powietrza, wody, gleby i ekosystemów¹⁷. Np. w ostatnim czasie w relacji Polski i Czech wiele kontrowersji wywołała sprawa Kopalni Turów, która jest odkrywkowym zakładem węgla brunatnego i znajduje się na granicy obu państw oraz Niemiec. Spór o Turów stał się przedmiotem postępowań przed Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE).

Jeszcze innym obszarem ryzyka wytworzonego w nowoczesnych społeczeństwach, do których należą Polska i Czechy, jest kryzys więzi rodzinnych i niepewność (ryzyko) relacji małżeńskich. Przede wszystkim tzw. społeczeństwo otwarte zmieniło tradycyjne hierarchie wartości. W Polsce i Czechach wartości związane z rodziną i domem rodzinnym miały ogromne znaczenie kulturowe. Po przemianach ustrojowych w dobie zmian systemowych więzi rodzinne stały się mniej stabilne, ze względu na wzrost indywidualnej wartości życia, jego celów i rozwoju¹⁸. Zmieniły się także tradycyjne role małżeńskie. Systematycznie wzrastała liczba rozwodów. Wspominane wcześniej migracje zarobkowe również prowadziły do rozdzielenia rodzin¹⁹. Można zatem mówić o kryzysie instytucji małżeństwa. Warto jednak dodać, że wiele rodzin w obu państwach nadal utrzymuje silne relacje, przystosowując się do nowych warunków systemowych, ekonomicznych i kulturowych.

Kolejnym obszarem ryzyka i niepewności wskazanym przez U. Becka jest przyszłość. Ryzyko przyszłości jest nieodłącznym elementem rozwiniętych społeczeństw zachodnich, a manifestuje się w wielu ważnych obszarach życia. Szczególnie podkreśla się ryzyko związane z postępem technologicznym. Przy czym społeczeństwo obecnie charakteryzuje się tym, że ryzyko nie jest związane z brakiem, lecz nadmiarem (informacji, możliwości, nowych technologii). W tym za-

skiego, L. Kaczyńskiego i B. Komorowskiego. Omawia konflikty polityczne ostatnich dwóch dekad, jak również mierzy się z najbardziej aktualnymi problemami polityczno-społecznymi.

¹⁷ T. Ślipko, *Bioetyka. Najważniejsze problemy*, Kraków 2021, s. 22–33.

¹⁸ M. Lux, *Změny ve spotřebních vzorcích českých domácností 1990–1999*, [w:] Z. Mansfeldová, M. Tuček (red.), *Současná česká společnost. Sociologické studie*, Praha 2002, s. 67–87.

¹⁹ J. Grabarczyk (red.), *Problem rodziny 2007–2016*, Warszawa 2017, s. 91–98.

kresie zauważyć można także nierówny społeczny dostęp do nowoczesnych technologii, ze względu np. na zasoby finansowe osób, wiek i związane z tym zróżnicowane kompetencje cyfrowe²⁰. Polska i Czechy nie należą do krajów wysoko zaawansowanych w zakresie użytkowania technologii informacyjno-komunikacyjnych. W tym obszarze przodują nadal kraje skandynawskie²¹. Do istotnego wymiaru ryzyka przyszłości zaliczyć należy zmiany klimatyczne oraz konieczność zmiany podejścia do ochrony środowiska naturalnego, zasobów wody, redukcji gazów cieplarnianych, inwestowanie w energię odnawialną, transport publiczny. Polska i Czechy, podobnie jak inne kraje, stoją przed mocnymi wyzwaniem w zakresie zmian klimatycznych i ochrony przyrody.

I na koniec zwrócić trzeba uwagę na gospodarcze ryzyko przyszłości. Polska i Czechy mają w ostatnich dekadach dobrą historię wzrostu gospodarczego. W tym zakresie ryzyko gospodarcze polega na globalnym i regionalnym spowolnieniu gospodarki. Polska jest znana z dużej wydajności siły roboczej, niemniej coraz częściej występuje niedobór pracowników²². Istotne w ostatnim czasie stało się ryzyko regionalne wywołane agresją Rosji na Ukrainę, co również stanowi potencjalne ryzyko dla Polski. Z kolei Czechy są uważane w Europie za jedno z najbardziej stabilnych gospodarczo państw w Europie Środkowej, jednak globalne zakłócenia rynkowe wpływają również na rynek czeski, zwłaszcza w zakresie eksportu produktów. W Czechach, podobnie jak w Polsce, odnotowuje się obecnie niedobór siły roboczej oraz zmiany demograficzne, takie jak starzejące się społeczeństwo i spadająca liczba ludności²³. Wspomnieliśmy już wyżej o obszarze ryzyka społecznego, rodziny i osłabieniu tradycyjnych więzi społecznych, połączonych z indywidualizacją życia. Również w tym obszarze w Polsce i Czechach musi zmianom tym towarzyszyć dostosowanie instytucji społecznych do nowych wyzwań, w tym procesów globalizacyjnych, które obecnie przybierają inne formy i poddają w wątpliwość dotychczasowe kierunki działań. Coraz częściej i w sposób coraz bardziej wyraźny mówi się ponadto o działaniach i tendencjach, które określić można jako procesy „deglobalizacji” lub „lokalizacji”, podejmowane przez państwa podkreślające swoją suwerenność, historię i kulturę²⁴.

²⁰ A. Giddens, *Socjologia*, tłum. A. Szulżycka, s. 87–95.

²¹ J.T. Hryniewicz, *Spółeczeństwo ryzyka. Teoria, model, analiza krytyczna*, „Przegląd Socjologiczny” 2014, nr 2, s. 9–33; Poziom kompetencji cyfrowych w Polsce i Czechach stale wzrasta, ale nadal na tle Unii Europejskiej oba kraje zajmują dalsze pozycje (Polska 25, a Czechy 20); zob. np. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/pl/policies/desi> [dostęp: 5.10.2023].

²² S. Krajewski, *Polska transformacja gospodarcza 1989–2022. Przesłanki, dylematy, przebieg i skutki*, Warszawa 2022, s. 64–72.

²³ Ibidem, s. 169.

²⁴ Zob. szerzej: D. Brooks, *Globalization is over. The global culture wars have began*, „The New York Times”, 8 kwietnia 2022, <https://www.nytimes.com/2022/04/08/opinion/globalization-global-culture-war.html> [dostęp: 20.09.2022]. Według D. Brooksa, agresja Rosji na Ukrainę ujawnia w głębszym znaczeniu różnice pomiędzy wartościami demokratycznego świata zachodniego a wartościami innych kultur i proces ten będzie się pogłębiał.

I dodajmy na koniec to, co odnosi się do zmian społeczno-ustrojowych, a mianowicie – poszczególne partie polityczne i rządy, mimo kadencyjności, powinny wykazywać zdolność do stałego dialogu społecznego, zgodnie z przyjętą zasadą społeczeństwa otwartego, demokratycznego, opartego na komunikacji społecznej i partycypacji obywateli w sprawowaniu władzy. Konsultacje społeczne, otwarte debaty publiczne, ale także rozmowy z różnymi podmiotami społecznymi i ekspertami, pomagają uwzględniać różne perspektywy, doświadczenia oraz szczegółowe badania naukowe. Na szczególną uwagę zasługuje problem długofalowego myślenia, tzw. myślenie strategiczne państwa. Władza polityczna powinna brać pod uwagę nie tylko bieżące potrzeby, lecz również dbać o rozwiązania trwałe lub rozłożone na kilka etapów. Co więcej, funkcjonować muszą także instytucje stałego monitorowania, nadzoru i kontroli działań władzy politycznej.

3. Przyszłość – państwo zaufania społecznego i wiarygodności

W świecie rozwiniętych demokracji kultury zachodniej społeczeństwa nie są skazane, jak podkreślaliśmy wcześniej za U. Beckiem, na niepewność, ryzyko i utratę kontroli nad własną przyszłością. Odpowiedzią na sytuację „społeczeństwa otwartego”, które w naturalny sposób rodzi ryzyko i niepewność, jest powolne odkrycie w wolnym działaniu podmiotów fenomenu zaufania społecznego i prawno-ustrojowa ochrona tego zaufania. Pojawia się zatem kwestia nie tylko wzajemnego społecznego zaufania (zaufanie horyzontalne), ale także, co należy mocno podkreślić, zaufania obywateli do państwa i wiarygodność władzy politycznej (zaufanie wertykalne)²⁵. W dalszej części opracowania przedstawię perspektywę możliwości rozwoju „społeczeństwa ryzyka i niepewności”, do którego w swoich przemianach ustrojowych i systemowych zaliczyliśmy Polskę i Czechy. Może to stanowić również propozycję prowadzenia szerszych badań naukowych w tym zakresie, diagnozując polskie oraz czeskie sukcesy i kłopoty z wiarygodnością społeczno-instytucjonalną (z zaufaniem obywateli do władzy publicznej).

Zaufaniem społecznym i wiarygodnością zajmują się dzisiaj intensywnie socjologowie, politolodzy, teoretycy prawa, przedstawiciele etyk zawodowych (zawodów zaufania publicznego i służby publicznej), a także etyki biznesu. Polski socjolog P. Sztompka tak określa kwestię zaufania społecznego i instytucjonalnego w kontekście pojawienia się „społeczeństwa ryzyka i niepewności” po przemianach ustrojowo-systemowych: „przeszliśmy drogę od społeczeństw opartych na losie do społeczeństw opartych na ludzkiej podmiotowości. Aby aktyw-

²⁵ P. Sztompka, *Wiarygodność. Sekret dobrych relacji*, Kraków 2023, s. 235–240.

nie i konstruktywnie zmierzyć się z przyszłością, musimy okazywać zaufanie”²⁶. Można zatem w kontekście współczesnych analiz socjologicznych postawić teoretyczno-prawne pytanie: dlaczego wiarygodność władzy jest tak ważna i czego oczekują obywatele w działaniu – wprawdzie nadal młodego, ale rozwiniętego już – systemu społeczeństwa otwartego i demokratycznego państwa prawa, jak np. Polska i Czechy?

Przede wszystkim mówiąc tu o zaufaniu, na myśli mamy tzw. zaufanie wer-tykalne, tj. zaufanie społeczeństwa do aparatu władzy, nie zaś zaufanie naturalne, wynikające z relacji społecznych (zaufanie horyzontalne). Najogólniej obywatele społeczeństwa demokratycznego, co więcej, opartego na zasadzie państwa prawa, oczekują od władzy politycznej realizacji ustrojowych standardów działania. Realizacja tego rodzaju standardów ze strony władzy politycznej nie może mieć charakteru pozornego, zaś ze strony obywateli nie jest przypisywana „na ślepo”. Zaufanie do państwa i wiarygodność władzy publicznej w znaczeniu instytucjonalnym powinny ujawniać się w rzeczywistych kontaktach z obywatelami. Inaczej jest w systemach o władzy autorytarnej, kiedy podkreśla się kult wodza i otaczających go osób, co opiera się na postawie bezrefleksyjnej, emocjonalnej i przypomina raczej wymiar kultu religijnego. W państwie demokratycznym pozycja ustrojowa osób sprawujących władzę publiczną jest legitymizowana wyborem obywateli, stąd ważnym wskaźnikiem wiarygodności będzie spełnianie rzeczywistych oczekiwań oraz podejmowanie decyzji w ramach obowiązującego porządku prawnego²⁷.

Potwierdzona faktami wiarygodność władzy publicznej rodzi z kolei zaufanie społeczne, daje możliwość współdziałania, dialogu i partycypacji obywateli, co tworzy tzw. wartość dodaną w ogólnym rozwoju społecznym, co więcej – tworzy w ujęciu socjologicznym tzw. „kapitał społeczny” (P. Sztompka). Gdy władza polityczna cieszy się wiarygodnością, może liczyć na rozwój społeczno-ekonomiczny oraz efektywne i skuteczne działanie samego prawa. Natomiast jeśli obywatele czują się okłamywani i manipulowani, pojawia się proces działania z omi-aniem prawa (*praeter legem*) lub działanie przeciw prawu (*contra legem*). Obywatele, naruszając prawo, łatwo usprawiedliwiają własne postępowanie postępowaniem elit władzy. Powstaje rodzaj „kultury nieufności”, z wszelkimi jej konsekwencjami społecznymi²⁸. W Czechach do wydarzeń kontestujących wiarygodność władzy zaliczyć należy np. liczne demonstracje w związku z kontrowersjami wokół premiera Andreja Babiša (2017–2021). Domagano się jego rezygnacji w związku z zarzutami korupcyjnymi, sprzeniewierzeniem funduszy UE, a także

²⁶ Idem, *Zaufanie. fundament społeczeństwa*, Kraków 2007, s. 45; zob. szerzej: R. Warren (eds.), *Democracy and Trust*, Cambridge 1999.

²⁷ A. Korybski, L. Grzonka, *Wiedza o państwie i prawie*, Warszawa 2014, s. 49.

²⁸ D. Konopka, *Społeczny wymiar patologii w administracji publicznej*, [w:] B. Kudrycka, B.G. Peters, P.J. Suwaj, *Nauka administracji*, Warszawa 2009, s. 388.

wykorzystywaniem mediów w działalności politycznej²⁹. Warto tu zaznaczyć, że Andrej Babiš sam założył partię ANO, głoszącą hasła walki z korupcją władzy i program uzdrowienia systemu politycznego Czech.

Ważnym wymiarem zaufania i wiarygodności władzy demokratycznej jest jawność i transparentność procesu decyzyjnego. W sferze życia publicznego nie można opierać się na anonimowości decyzji osób, które kierują instytucjami, organizacjami i mają wpływ na naszą codzienną życiową sytuację. Standardem życia publicznego w „społeczeństwie ryzyka” jest zasada jawności i transparentności działania organów władzy publicznej. Obywatele młodych demokracji, jak Polska i Czechy, oczekują, że władza będzie działać w sposób nie tylko zgodny z prawem, ale także w sposób przejrzysty i uczciwy. Wskazuje to na fakt, że procesy decyzyjne powinny być transparentne, co ma charakter antykorupcyjny i przeciwdziała nepotyzmowi.

W powyższym kontekście trzeba przypomnieć, że w Polsce od 11 kwietnia 2011 r. art. 8 k.p.a. otrzymał nowe brzmienie: „Organy administracji publicznej prowadzą postępowanie w sposób budzący zaufanie jego uczestników do władzy publicznej”³⁰. Jak wyjaśnia się w uzasadnieniu nowelizacji, celem zmiany było dostosowanie zasad postępowania administracyjnego do demokratycznego ustroju władzy państwowej RP. Otóż postępowanie administracyjne nie może, jak wcześniej, służyć celom wychowawczo-edukacyjnym obywateli, lecz ochronie ich wolności i praw obywateli³¹. Przypomnijmy, art. 8 k.p.a. brzmiał następująco: „Organy administracji publicznej obowiązane są prowadzić postępowanie w taki sposób, aby pogłębiać zaufanie obywateli do organów państwa oraz świadomość i kulturę prawną obywateli”³². Dodajmy tylko, że istotnym elementem jawności i przejrzystości działań władzy jest wolność szeroko rozumianych mediów – od prasy, programów telewizyjnych po portale internetowe. W systemach autorytarnych i niedemokratycznych decyzje zapadają za „grubymi murami” władzy, która – jak podkreślaliśmy wcześniej – jest sprawowana w atmosferze kultu jednostki, poddaństwa i postaw *quasi*-religijnych.

W paradygmacie „społeczeństwa ryzyka i niepewności” koncepcja zaufania proceduralnego i systemowego wykracza poza tradycyjne rozumienie zaufania społecznego w znaczeniu naturalnym i opiera się przede wszystkim na ochronie i gwarancji standardów ustrojowych w demokratycznym państwie prawa.

²⁹ Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, Komunikat prasowy nr 162/22, Luksemburg, 28.09.2022 r., <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2022-09/cp220162pl.pdf> [dostęp: 30.09.2023].

³⁰ Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego oraz ustawy – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz. U. z 2011 r., nr 6, poz. 18).

³¹ Druk sejmowy nr 2987 z 16 kwietnia 2010 r.

³² Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2000 r., nr 98, poz. 1071).

Można bowiem wyobrazić sobie sytuację, iż partia polityczna mająca bezwzględną większość w parlamencie uchwała ustawy ograniczające prawa jednostki. Niemniej takie działania byłyby sprzeczne z zasadą państwa prawa³³.

Podsumowanie

Przeprowadzone retrospektywne i prospektywne analizy ujawniają złożoną dynamikę procesu przemian systemowych w Polsce i Czechach. Wydaje się, iż zastosowana perspektywa opisu złożonej sytuacji polityczno-ekonomiczno-społecznej może zostać ujęta w trzech możliwych i inspirujących do dalszych badań etapach, tj. budowania „społeczeństwa otwartego”, które było w stosunku do rzeczywistości państwa totalitarnego rozwiązaniem koniecznym, niemniej nowy ustrój dał podstawę „społeczeństwu ryzyka i niepewności”, co w ujęciu pozytywnym umożliwi elastyczny i wielowymiarowy rozwój, przy czym wymaga budowy kapitału społecznego poprzez instytucjonalną ochronę zaufania i wiarygodność w polityce i działaniach organów władzy publicznej. Ponadto wydaje się, iż obecnie, po agresji Rosji na Ukrainę, coraz trudniej będzie demokracji zachodniej promować ukształtowane wartości ustrojowe w wymiarze globalnym, gdyż pojawiają się nowe procesy lokalizacyjne, zmierzające do ograniczenia globalizacji, jak wprowadzanie barier handlowych, przenoszenie produkcji do krajów macierzystych, czy ograniczenia migracyjne i podkreślanie suwerenności narodowych.

Bibliografia

- Bankowicz M., *Dekada niełatwej wolności: przemiany polityczne w Czechach i na Słowacji w latach 1989–1999*, „Państwo i Społeczeństwo” 2001, nr 1.
- Beck U., *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2002.
- Beck U., Beck-Gernsheim E. (eds), *Riskante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*, Suhrkamp Verlag 1994.
- Beck U., *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*, tłum. O. Vochoč, Praha 2004 (2011, 2018).
- Błachut M. (red.), *Z zagadnień teorii i filozofii prawa. Ponowoczesność*, Wrocław 2007.
- Bradley J.F.N., *Czechoslovakia's Velvet Revolution. A Political Analysis*, New York 1992.
- Brooks D., *Globalization is over. The global culture wars have began*, „The New York Times”, 8 kwietnia 2022, <https://www.nytimes.com/2022/04/08/opinion/globalization-global-culture-war.html> [dostęp: 20.09.2022].

³³ A. Korybski, L. Grzonka, *Wiedza o państwie...*, s. 49.

- Cerami A., Vanhuysse P. (eds), *Post-Comunist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformation in Central and Eastern Europe*, Palgrave Macmillan 2009.
- Chodakiewicz M.J., Radziwiłowski J., Tołczyk D. (eds), *Poland's Transformation. A Work in Progress*, Routledge 2017.
- Dahrendorf R., *Life Chance. Approaches to Social and Political Theory*, Chicago, 1990.
- Dudek A., *Historia Polski 1989–2012*, Kraków 2013.
- Giddens A., *Socjologia*, tłum. A. Szulżycka, Warszawa 2008.
- Grabarczyk J. (red.), *Problem rodziny 2007–2016*, Warszawa 2017.
- Hausner J., *Zarządzanie publiczne*, Warszawa 2008.
- Hryniewicz J.T., *Spółeczeństwo ryzyka. Teoria, model, analiza krytyczna*, „Przełąd Socjologiczny” 2014, nr 2.
- Konopka D., *Spółeczny wymiar patologii w administracji publicznej*, [w:] B. Kudrycka, B.G. Peters, P.J. Suwaj, *Nauka administracji*, Warszawa 2009.
- Korybski A., Grzonka L., *Wiedza o państwie i prawie*, Warszawa 2014.
- Krajewski S., *Polska transformacja gospodarcza 1989–2022. Przesłanki, dylematy, przebieg i skutki*, Warszawa 2022.
- Lux M., *Změny ve spotřebních vzorcích českých domácností 1990–1999*, [w:] Mansfeldová Z., Tuček M. (red.), *Současná česká společnost. Sociologické studie*, Praha 2002.
- Mansfeldová Z., Tuček M. (red.), *Současná česká společnost. Sociologické studie*, Praha 2002.
- Popper K.R., *The Open Society and Its Enemies*, London 1945 (*Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, tłum. H. Krahelska, J. Witold, Warszawa 1993).
- Stelmach J. (red.), *Filozofia prawa wobec globalizmu*, Kraków 2003.
- Šujan I., Šujanova M., *The Macroeconomic Situation in the Czech Republic*, [in:] J. Svejnar (eds), *The Czech Republic and Economic Transition in Eastern Europe*, Pittsburgh 1995.
- Sztompka P., *Wiarygodność. Sekret dobrych relacji*, Kraków 2023.
- Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków 2007.
- Ślipko T., *Bioetyka. Najważniejsze problemy*, Kraków 2021.
- Warren R. (eds), *Democracy and Trust*, Cambridge 1999.
- Wróblewski D. (red.), *Zarządzanie ryzykiem – przegląd wybranych metodyk*, Józefów 2015.

Akty normatywne

- Konstytucja Rzeczypospolitej z 2 kwietnia 1997 r. (t.j. Dz. U. z 2009 r., nr 114, poz. 946).
- Ústava České Republiky ze dne 16 prosince 1992 r. (Sbírka zákonů České Republiky, č 1/1993).

Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego oraz ustawy – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz. U. z 2011 r., nr 6, poz. 18).

Fáze systémových změn v Polsku a České republice a jejich dopad na společenský život – období změn, současnost a budoucnost

Abstrakt

Autor představuje proces systémových změn v Polsku a České republice, které významně determinovaly politické a společenské změny v obou zemích. Lze rozlišit tři etapy tohoto typu transformace podmíněné systémovými změnami: dobu politického průlomu – vytvoření „otevřené společnosti“; období mladé demokracie a vznik „společnosti rizika a nejistoty“ po vzoru jiných západních demokratických společností; hledání nových podob role státu při objevování fenoménu „ochrany institucionální důvěry a důvěryhodnosti“. Autor navíc konečně poznamenává, že dříve silný proces globalizace, jako zintenzivnění společenských vztahů v globálním měřítku, které propojuje různé lokality (státy), nyní ztrácí na významu, objevují se nové kulturní dělení a lokalizační procesy, jejichž cílem je omezit nebo dokonce zvrátit globalizaci.

Klíčová slova: politické změny, systémové změny, důvěra, důvěryhodnost.

Phases of systemic changes in Poland and the Czech Republic and their impact on social life – the period of change, present and future

Abstract

The author presents the process of systemic changes in Poland and the Czech Republic, which significantly determined the political and social changes in both countries. There are three periods of this type of transformation conditioned by systemic changes: a time of political breakthrough, creating an „open society“; the period of young democracy and the emergence of a „risk society and uncertainty“ modeled on other Western democratic societies; searching for new forms of the role of the state in discovering the phenomenon of „protecting institutional trust and credibility“. Moreover, the author finally notes that the previously strong process of globalization, as the intensification of social relations on a global scale that connects various localities (states), is now losing its importance.

Keywords: the state system changes, systemic changes, trust, credibility.